

Vratislav Vaníček

Paradoxy marxistické medievistiky z pohledu současnosti : koncept státotvorné družiny raného středověku v české a německé historiografii

Historia Slavorum Occidentis 1(4), 13-42

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

VRATISLAV VANÍČEK (PRAHA)

PARADOXY MARXISTICKÉ MEDIEVISTIKY
Z POHLEDU SOUČASNOSTI (KONCEPT
STÁTOTVORNÉ DRUŽINY RANÉHO STŘEDOVĚKU
V ČESKÉ A NĚMECKÉ HISTORIOGRAFI)

Byl jsem poctěn nabídkou připravit krátký obecnější koreferát či esej¹ k diskusi o interpretaci termínů raně středověké společnosti², v rámci sekce věnované *novým přístupům ke středověkým dějinám*. Tato tematika má však rovněž širší význam pro historické bádání, není tedy natolik odborně specializovaná a odtažitá, jak by se zdálo, a může zajímat i širší historickou obec, či kulturní veřejnost. Je třeba připomenout, že archaické pojmy či instituce v Česku i jinde (např. družina, koruna, ale i události, osobnosti) bývají vkládány do širších interpretačních konceptů a mají mnohdy charakterizovat „typické“ vlastnosti a cíle národních dějin.

¹ Referát přednesený na X. sjezdu českých historiků v Ostravě, 14.9.–16.9. 2011. Materiály sjezdu dosud nevyšly tiskem. S odstupem času jsem text referátu stylisticky (nikoli obsahově) upravil (tematika je dosti složitá); děkuji redakci časopisu za umožnění této korekce.

² Soudobým interpretačním rámcem českých středověkých dějin jsou dnes již rozdílně (bohudík!) pojaté syntézy D. Třeštík, *Počátky Přemyslovců*, Praha 1997; J. Žemlička, *Čechy v době knížecí*, Praha 1997 (2. doplněné vydání 2007); M. Bláhová, J. Frolík, N. Profantová, *Velké dějiny zemí Koruny české I (do roku 1197)*, Praha–Litomyšl 1999; L. Jan, *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*, Brno 2000; V. Vaníček, *Velké dějiny zemí Koruny české II.–III.*, Praha–Litomyšl 2000–2002; Z. Měřínský, *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I.–II.*, Praha 2002–2006; J. Klápště, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005; sborník *Přemyslovci. Budování českého státu*, eds. P. Sommer, D. Třeštík, J. Žemlička, Praha 2009; M. Wihoda, *Morava v době knížecí*, Praha 2010.

Určitý patos zakladatelských etap můžeme však vnímat jako docenění navenek skromné a divoké doby, která skrývala také vnitřní hodnoty, či potenciál do budoucnosti. Jistě přitom působí určité pozitivní očekávání nejširší veřejnosti, které dokládá např. neutuchající zájem o Přemyslovce v našich zemích, o Piastovce v Polsku, nebo o Štaufy či Otony v Německu, jako zakladatele států či jejich velikosti. Zájem veřejnosti o minulost bych ale neposuzoval pouze jako nenáročný zábavní nebo retardační trend; debata o podstatě, průběhu a hodnocení dějinných událostí patří k základním rysům kritického diskursu, bez něhož není možné formování demokratických představ a politiky³. Historik jako „člen společnosti“ zde má být iniciativní a chápat svou odpovědnost⁴. Společnost si u historiografie potenciálně „objednává“ (i když to nikdo přesně „neúkoluje“, stát se to snaží formálně regulovat, politická hnutí zase manipulovat ve svůj prospěch) nejen útěšné sebeklamy, populistickou polévku či územní nároky, ale také poučnou kritiku o minulosti a o vlastním historismu (bez nichž nelze hlouběji rozumět okolnímu světu i vlastní pozici).

Koncepční otázky v oblasti starších českých dějin se začínají po době stagnace znovu (ne zcela systémově) objevovat, zejména díky generačním inovacím; schází komplexnější badatelská reflexe. Potřebu zásadnější změny, zejména v pojetí české státnosti, především v souvislosti s teorií družiny a *družinového státu* (termín Václava Vaněčka), si přiblížíme v kontextu ohlédnutí za působením oficiálního marxismu v české medievalistice⁵.

³ Uveďme alespoň některé kritické autory z oblasti sociologie (česká vydání z nedávné doby): J. Habernas, *Strukturální proměna veřejnosti*, Praha 2000 (Neuwied 1962); P. Bourdieu, *O televizi*, Brno 2002 (1996); J. Přibáň, *Právní symbolismus. O právu, čase a evropské identitě*, Praha 2007; B.K. Müller, *Evropa a občanská společnost. Projekt evropské identity*, Praha 2008.

⁴ *Historie není pohled, ale odpovědnost*, předpokládá tedy i charakter; úvod I. Dubského k textům J. Patočka, *Kacířské eseje o filosofii dějin*, Praha 1990, s. 15.

⁵ K dějinám nedávné české historiografie F. Seibt, *Bohemica. Probleme und Literatur seit 1945*, München 1970; F. Prinz, *Mediävistische Probleme im deutsch-tschechischen Dialog. Aspekte und Forschungsfortschritte der letzten 30 Jahre*, přednáška 1976 (nyní in: F. Prinz, *Nation und Heimat*, München 2003, s. 128–153); J. Hanzal, *Cesty české historiografie 1945–1989*, Praha 1999; M. Górný, *Między Marksem a Palackým. Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji*, Warszawa 2001; F. Kavka, *Ohlédnutí za padesáti lety ve službě českému dějepiscectví*, Praha 2002; M. Nodl, *Dějepisectví mezi vědou a politikou*, Praha 2007; sborník *Proměny diskursu české marxistické historiografie 20. století*, ed. B. Jiroušek a kol., České Budějovice 2008; F. Šmahel, *Nalézání, setkávání a míjení v životě jednoho medievalisty*, Praha 2009; širší kontext vývoje marxismu M. Kopeček, *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*, Praha 2009.

Právě v období druhé poloviny 20. století byly totiž formulovány představy, které pro naše posuzování rané společnosti stále převládají, i když nejsou vždy dostatečně věrohodné. Přitom mnohé elementy rané státnosti byly odhaleny již dříve, a některé vytlačené koncepční náběhy (jako Rudolfa Kose, Jana Slavíka, Závaře Kalandry) můžeme zase jen opožděně doceňovat. Dnes se může jevit výsledné poznání české historiografie jako svým způsobem neprůhledné a jednostranné, jakkoli dílčí empirický výzkum nadále úspěšně probíhá. Obecně řečeno – podmínkou pro evropskou komparaci regionů je uvolnění historických jevů z apriorních interpretačních schémat.

Pro období raného středověku si nejdříve přiblížíme *profilaci oficiálního marxismu v české medievistice*, dále detailněji vývoj konceptu *družiny* či *družinového státu*, a konečně *rozporné středoevropské kontexty* (německé analogie) těchto výkladů. Pochopení či alespoň otevření „družinné“ tematiky a jejího propojení v českém a německém myšlení se neobejde bez nezbytného přiblížení navenek rozporné (vnitřně však myslím integrální) osobnosti významného *českého a německého* historika Františka Grause⁶, a díla dalších dobově určujících historiků. Cílem tohoto referátu není tedy snaha o historické řešení otázek kolem družiny a rané šlechty⁷, nýbrž o přiblížení kontextu

⁶ Studenti plzeňské historie příznačně uváděli ve svých sondách věnovaných Františku Grausovi, že chybí jakákoli metodologie, jak k tomuto historikovi přistupovat; B. Hoření, *František Graus: Osobnost poznamenaná dobou?*, in: *Historie ve dvacátém století*, I. František Graus, Plzeň 2009, s. 14. Obdobný problém se však týká nejen ještě dalších osobností, které procházely obdobím zásadnějších zvrátů, ale také (jak si jen naznačíme) i samotných základů našich zdánlivě samozřejmých znalostí o českých dějinách.

⁷ Z nejnovější literatury W. Iwańczak, *Tropem rycerskiej przygody (Wzorzec rycerski w piśmiennictwie czeskim XIV wieku)*, Warszawa 1985; V. Vaníček, *Předpoklady a formování šlechtické „obce českého království“ (zemské obce)*, *Mediaevalia Historica Bohemica* 1 (1991) (konference 1988), s. 13–55; J. Zemlička, „*Duces Boemanorum*“ a vznik přemyslovské monarchie, *ČsČH* 37 (1993), s. 697–721; Týž, „*Omnnes Bohemi*“: Od svatováclavské pečeti ke středověké šlechtě, *Mediaevalia Historica Bohemica* 3 (1993), s. 111–133; J. Macek, *Česká středověká šlechta*, Praha 1997 (studie z let 1977–1992); P. Sommer, *Duchovní svět rané středověké české společnosti*, in: *Svatý Vojtěch, Čechové a Evropa*, red. D. Třeštík, J. Zemlička, Praha 1998, s. 133–166; M.R. Pauk, *Działalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego, Kraków–Warszawa 2000*; V. Vaníček, *Strukturální vývoj sociálních elit v českých zemích do roku 1310 (základní vývojové tendence, metodologické souvislosti)*, in: *Genealogia – stan i perspektywy badań*, Toruń 2003, s. 233–300; Týž, *Spiritualizace étosu šlechty: miles Christianus, militia Dei (K strukturální typologii starých elit)*, in: *Světci a jejich kult ve středověku*, Praha 2006, s. 83–107; M. Wihoda, *Kníže a jeho věrní. Kosmas o světe předků a urozených*, in: *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*. *Colloquia mediaevalia Pragensia* 9, edd. M. Nodl, M. Wihoda, Praha 2007, s. 11–29; soubor statí J. Macek, *Česká středověká šlechta*, Praha 1997; L. Jan, *K počátkům české šlechty. Družina, beneficium, pozemkové vlastnictví*,

vývoje jejich interpretací v rámci historiografie (tedy bývalých *nových přístupů ke středověkým dějinám*, které se někdy zdály být natolik přesvědčivé, že byly prosazovány i násilím a proti étosu humanitní vědy).

* * *

Ačkoli působení marxismu v naší historiografii ovlivnilo nesmazatelně organizaci výzkumu, tematizování minulosti a osudy samotných historiků (či těch, kteří se ve vědě uplatnit nemohli, ale patří k aktérům kulturní veřejnosti), dnes se celá tato problematika halí do neurčité všeobjímající clony⁸. I když se bohužel nepodařilo dosáhnout v devadesátých letech kritického vyrovnání s minulostí v samotné české historiografii, které by umožnilo zkvalitnit naši toleranci a zkušenost⁹, stěží lze zase přijmout soudobé, zdánlivě snadnější zavrhování celé předchozí epochy (1945/48 – 1968/70 – 1989) v soudobém konjunkturálním schematismu.

Jestliže Bořivoj Čelovský emocionálně napsal, že *čtyřicet let bezmocně zatínal pěsti při četbě ČsČH*¹⁰, mohu doplnit své pozorování, že pocity trapnosti občas přepadaly i některé kmenové autory tohoto „ústředního“ orgánu (ačkoliv články ze starších dějin byly mnohdy kvalitní v důsledku tradic empirické práce; hůře na tom bylo období moderních dějin). Vědecký výzkum však pokračoval ve zvláštní setrvačnosti – řečeno ve zkratce, v padesátých letech zůstaly nečekaně zachovány některé vnější formy a postupy z „buržoasních časů“, v šedesátých letech byl zase marxismus spíše vnějším terminologickým rámcem pro nové objektivní bádání, za „normalizace“ se nedoporučovalo citovat autory z období „dogmatismu“ (a sílil návrat k národní tradici) a po pádu komunismu se vynořily normalizační praktiky.

in: *Šlechta, moc a reprezentace*, s. 45–52; V. Vaníček, *Sociální mentalita české šlechty: urozenost, rytířství, reprezentace (Obecné souvislosti, pojetí družiny, „modernizační“ trend)*, in: *Šlechta, moc a reprezentace*, s. 141–188; P. Sommer, *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*, Praha 2007; evropská komparace družin P. Żmudzki, *Władca i wojownicy*, Wrocław 2009; M. Wihoda, *Sněmy Čechů*, in: *Šlechta v proměnách věků*, ed. T. Knoz, J. Dvořák, Brno 2011, s. 17–37; L. Jan, *Česká a moravská šlechta ve 13. a 14. století – otázky zrodu a kontinuity*, in: *Šlechta v proměnách*, 2011, s. 38–62.

⁸ „Mizíkování“ konstatuje např. F. Šmahel František, *Nalézání*, s. 12.

⁹ V. Vaníček, *Legitimita a historiografie*, *Soudobé dějiny* 8 (2001), s. 119–126; k diskusím v souvislostech s VIII. a IX. sjezdem historiků stručně F. Šmahel, *Závěrečný projev na IX. sjezdu českých historiků*, *ČČH* 105 (2007), s. 113–121.

¹⁰ B. Čelovský, *Čeští historici jsou spoluzodpovědní za smutný stav našeho národa*, *Lidové noviny* 24. 11. 1999 (rubrika Horizont).

Nesamozřejmě je tedy spíše otázkou, jaké „marxismy“ zde vlastně vznikaly. Vždyť původně v české medievistice nastupoval v díle Jana Slavíka a Závěše Kalandry typicky západní intelektuální levicový (původně ještě předválečný) směr, který měl blíže k sociologii nebo ke kulturní antropologii. Tyto zajímavé podněty byly však zavrženy nasazením partajního marxismu. Jan Slavík píše již v lednu 1947 o hrozbě „pravoslavného marxismu“¹¹.

Proces nastolení totalitního systému ve výzkumu minulosti probíhal podle sovětského vzoru souběžně v ČSR i v Polsku. Nejdříve se konaly v Praze (1947) a ve Wroclawi (1948) poválečné sjezdy historiků (řekněme, v *národně demokratickém duchu*), pak však „zestátnily“ vědu z pověření strany skupiny mladých marxistů (metoda: zrušení starých a založení nových institucí, reorganizace časopisů)¹². Jistý zápas o charakter historiografie pokračoval uvnitř strany; v této optice, stručně řečeno, byl zpočátku odražen nápor agitačních (nekvalifikovaných) kádrů a urychleně se pracovalo na „maketách“ třídního výkladu dějin (s patinou času již nepůsobí tak hrozivě), záhy se stabilizuje rozdělení mocenských sfér, a nakonec dochází k „revizionistické“ erozi¹³.

V novém Historickém ústavu se vytvořil pro českou medievistiku systémem jisté *osvícené jakobínské diktatury* kruhu kolem Františka Grause a Josefa Macka (zde nám však nejde o podrobnou analýzu mocenských vztahů, nýbrž o tendence potřebné k tématu). V diskusi o osobnosti a díle Františka Grause (v roce 2002)¹⁴ zmínila Irena Seidlerová (v určité zkratce), že Graus

¹¹ J. Bouček, *Jan Slavík. Příběh zakázaného historika*, Praha 2002, s. 175; Slavík velmi dobře znal ze svých pracovních cest do SSSR tamní výuku a knižní produkci.

¹² A. Kostlán, *Druhý sjezd československých historiků (5.–11. října 1947) a jeho místo ve vývoji českého dějepiscetví v letech 1935–1948*, Praha 1993; R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem: spory o nowy model historii w Polsce (II połowa czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych)*, Łódź 1993.

¹³ Pochopitelně se jedná opět o výkladovou zkratku; osobitě se vyvíjely univerzity, v prokterčních kruzích se objevují nestraníci, někteří marxisté mají kreativní názory, zvláštní roli hrají národní a sociální aspekty. Nikdo ani nepochyboval, že existence státních akademií je pro moderní společností prospěšná, a že plánovitá a týmová práce může překlenout mnohé badatelské bariéry; očekávání se však nenaplnovalo v důsledku politizace vědy a sobectví vyvolených „kádrů“.

¹⁴ Sborník *František Graus – člověk a historik*, *Práce z dějin vědy* 8, Praha 2004; z další literatury D. Třeštík, *České dějiny a čeští historikové po 17. listopadu*, ČČH 88 (1990), s. 106–118; J. Macek, *Zemřel František Graus (14.12.1921–1.5.1989)*, ČČH 88 (1990), s. 201–208; K. Zernack, *František Graus (1921–1989)*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 38 (1990), s. 316–319; B. Janoušek, *Prožitky emigrace u Františka Grause*, *DaS* 24 (2002), č. 3, s. 34–36; J. Klápště, *Nesnadný návrat profesora Františka Grause*, *DaS* 24 (2002), č. 3, s. 37–38; K. Hrubý, *Zkušenost omylu. Nesnadná cesta profesora Františka Grause z ideologického*

znal dobře měšťanskou etiketu, ale užíval ji zřídka; dobovou manýrou pro historický ústav se stal *sarkasmus*. Tento styl si vynucovala neobvyklá role „ústřední“ historiografie (vůči ostatním často starším a zkušeným badatelům), která musela zastírat silnými slovy vlastní badatelské a etické rozpaky.

Později ještě prošla česká historiografie částečnou vnitřní proměnou v šedesátých letech, kdy se marxismus měl vracet, jak to alespoň nově formuloval Karel Kosík, ke svému pravému smyslu, k „*destrukci pseudokonkrétnosti*“. Tehdejší Kosíkovy filosofické reflexe vyšly ve Francii a byly tam čteny v době, kdy se připravoval, v diskusích po roce 1968, obrat k filosofii *dekonstrukce*, která zahrnovala ovšem *via facti* i dekonstrukci marxismu. Mnozí čeští historici byli v té době však přesvědčeni, že marxismus je naopak dostatečně zdařilá *vědecká konstrukce*, kterou potvrzuje reálný vývoj ve světě¹⁵. Přesto muselo být i pro ně varující, že při generační proměně od počátku šedesátých let se termín „marxistický“ u veřejnosti a mládeže přežil, spolu s další terminologií padesátých let. Důvodem zde byl zjevně omezený přínos a naivita marxistických zaklínadel; společnost se prostě chtěla modernizovat. Ideálem zrozeným v prostředí ekonomie se stávala konvergence.

Tento trend nastupuje i v kulturním, tehdy nově rozpoznávaném a doceňovaném středoevropském rámci (v tomto kontextu Kundera, Havel; ti však sledovali existenciální osudy lidí a kultur ve 20. století; akcentovali lidské, nikoli stále omílané politické akcenty). U mnohých západoněmeckých historiků krystalizoval názor, že „komunistické“ (či „dělnicko-rolnické“) Československo, Polsko a Maďarsko jsou jen odloučenými segmenty západního, kdysi karolínského světa (role latiny v Polsku a Uhrách – vzdělávací ideál elit od dob Alcuina); Karl Bosl (vůdčí bavorský historik) ještě

zajetí, Soudobé dějiny 11 (2004), č. 3, s. 61–82; A. K. /Antonín Kostlán/, *František Graus*, in: *Sto českých vědců v exilu*, ed. S. Štrbáňová, A. Kostlán, Praha 2011, s. 261–264.

¹⁵ Takové debaty – mohou snad poznamenat pro odlehčení – se jistě vedly ve vinárně *U zelené žáby*, či v restauraci *Vikárka*, abych připomněl příjemná „hnízda oportunistů“ tehdejších oficiálních historiků, kteří byli ostatně přesvědčeni, že jim česká historiografie (na základě dějinného mandátu) „patří“. Na Hradě /tj. Vikárka/ se přitom uplatňovala typová *Tischgesellschaft* kolem pána družiny (srov. Wenskus, *Stammesbildung*, 1977, s. 363), na pravobřeží Vltavy zase „raná forma družiny“ (podle Zháněla). Trend demokratizace by sice nešlo zastavit, ale invaze (21.8.1968) znamenala zlý zlom pro všechny. Tím se vývoj systému znovu vrátil „na svůj počátek“, k imitaci poúnorového období, a F. Graus by byl odsouzen „sehrát“ (modelově vzato) roli Jana Slavíka (ačkoli marxistická medievistika se na odhalování a celospolečenské kritice totality nijak nepodílela a byla do ní spíše zatažena v roce 1968 v důsledku dynamiky veřejného mínění).

zdůrazňoval demokratické, lze říci pluralitní tradice v případě české společnosti (a měl na mysli jak zemský soud ve 13. století, tak T. G. Masaryka)¹⁶.

Měli bychom si uvědomit tehdejší nelehkou *etickou* situaci jinak hospodářsky velmi prosperující Spolkové republiky, necelých dvacet let po válce (a určitou potenciální prestiž „Čechů”, kteří však byli zase svázáni a zkarikováni sovětským komunismem). *Německé bádání o východních dějinách musí změnit způsob uvažování*, vyjádřil mínění celé generace Walter Schlesinger. Vedoucí skupina německých profesorů tehdy potřebovala silného partnera na kulturně zajímavém východě; tím se pro ně stal na české straně František Graus (se silnou mocenskou pozicí¹⁷, schopný komunikovat, organizovat společné konference a sborníky, přidělovat úkoly českým kolegům¹⁸). I když od počátku tohoto dialogu docházelo k jistým názorovým kolizím, dokázal Graus nyní svůj sarkasmus ovládnout a v osobním styku s německými kolegy uplatnit již zmíněnou „měšťáckou” etiku.

Němečtí historici vždy akceptovali, že Graus je jako historik *tschechisch*, (a dbali na uvedení háčku v jeho křestním jméně), ale určitou obecnou kompetenci mu asi přičítali spíše proto, že byl svým původem typicky *böhmisch* (řekl bych: kultura česká, rakouská a židovská). Graus osobitě ztělesňoval středoevropské zkušenosti a nečekaně se nakonec prosadil (právě v tomto smyslu) také jako aktér změn v rámci německé historiografie. Můžeme zde také připomenout aktivitu Herberta Ludata, dalšího Grausova přítele, který systematicky patronoval polské historiky, kteří však měli (ojediněle) živější pracovní kontakty s Paříží (jako Bronisław Geremek, stáž v letech 1956–58)¹⁹. Zdá se, že německá historická obec chtěla (po 2. světové válce) odčinit

¹⁶ K. Bosl, *Ständische Bewegung und ständische Repräsentation in Europa. Der Modellfall Böhmen und Mähren*, in: *Mensch und Gesellschaft in der Geschichte Europas*, München 1972, s. 141–156.

¹⁷ F. Graus se narodil v německy mluvící židovské rodině v Brně (14.12.1921), navštěvoval české školy a židovské gymnasium, od 1941 v koncentračních táborech, 1945–1948 vystudoval FF Univerzity Karlovy. Měl vždy silné konexe v aparátu ÚV KSČ ovládal rétoriku funkcionářů, i když byl zklamán jednosměrným primitivním profilem většiny těchto lidí.

¹⁸ Výsledkem několikaleté spolupráce byl sborník *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Früizeit*, hg. von F. Graus, H. Ludat, Wiesbaden 1967.

¹⁹ Geremkovy osudy v dětství (internace v nacistickém ghetu), odborné zaměření (městská chudina) či zahraniční kontakty mají zajímavé analogie se starším Grausem; příznačné pro rozdílné podmínky české a polské historiografie jsou však také jejich další rozdílné osudy; H. Samsonowicz, *Bronisław Geremek (6.3.1932–13.7.2008)*, *Kwartalnik historyczny* 116 (2006), s. 195–197; B. Geremek, *Slitování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství*, Praha 1999, doslov M. Nodl, s. 250–258.

předchozí občasně arogance vůči slovanským (nyní mocensky silnějším, byť pauperizovaným) sousedům, a posílit tím také vlastní *image*.

Sporným problémem, který „konvergenci“ v oboru historiografie doprovázel, byla protikladná ideologická deformace při výkladu vlastních národních dějin, a to i v oboru medievistiky. Jak v případě nacionálního a fašistického Německa, tak i komunistického Československa totiž nastoupil v historiografii směr „zásadního přehodnocení“, který odmítal jako příliš formální a přízemní dosavadní interpretace (zejména „dějin správy“, *de facto* raně středověkých institucí a termínů, skupin a tříd). Je třeba ale říci, že starší výklady dějin se již přežívaly a k jejich modernizaci by stejně docházelo, pod vlivem dalších společenských věd (sociologie, kulturní antropologie).

Změny uskutečňovali mladí nadaní historici, kteří zároveň získali vedoucí postavení v aparátu vědy. Na německé (a rakouské) straně poukazovali Heinrich Mitteis, Theodor Mayer či Otto Brunner na „germánské tradice“. Typická pro tyto kořeny měla být *jednota lidu a šlechty, vládců a národa*, o kterou se opíral „*Personenverbandsstaat*“ (1933 Mitteis)²⁰, původní „německá říše“. Tito autoři sice nepopírali rozhodující vliv římsko - katolické kultury od počátku po celý středověk (jak se jim to dnes pro zjednodušení podsouvá), ale právě tento vliv měl přinést vnitřní rozdělení Německa (špatný začátek už za Otónů, neúspěch za Jindřicha IV.). Říše se stala „samoučelem“, *plošný stát* se rozvíjel pouze na úrovni zemí. Teprve nacionální socialismus prý překonal tyto překážky a opět předal *veškerou moc ve státě lidu*²¹ (nezní nám to ještě povědomě?). Poválečná historiografie musela pochopitelně vypustit závěrečnou pointu, ale mnohdy se snažila podržet obrysy této celkové koncepce, kterou označil (v roce 1986) F. Graus (jako již zavedený *německý* historik) odmítavě jako snahu o „*zvláštní dějinnou cestu Německa*“²².

Pokládám za pozoruhodné, že vodítkem k opuštění deformací byla dokonce samotná středověká minulost s jejím skutečně evropským strukturálním rámcem (který je dlouhodobě doceňován). „*Cestu zpět do Evropy*“ začali tedy ve střední Evropě v předstihu západoněmečtí historici (v atmosféře

²⁰ H. Mitteis, *Lehnrecht und Staatsgewalt. Untersuchungen zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte*, Weimar 1933.

²¹ T. Mayer, *Die Ausbildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates*, *Historische Zeitschrift* 159 (1939), s. 457–487.

²² F. Graus, *Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, *Historische Zeitschrift* 243 (1986), s. 529–589.

studené války ale mnohdy prezentovali *německé* a *germánské* jako *evropské* a *západní*, jak na to upozorňoval např. F. Braudel).

* * *

Přejdeme nyní k výkladu proměn českého konceptu *družinového státu*. Tento fenomén se nezjevil v české historiografii náhodou a nebyl pouhou improvizací. Studium raného středověku dospělo ve 20. až 40. letech 20. století k novým poznatkům. Zatímco starší literatura věnovala detailní pozornost *integrující* politice panovníků (což lépe umožňují sledovat písemné prameny, vzniká ale falešný dojem o svévoli, všemoci a vševědoucnosti vládců), postupně se prohlubovalo také poznání sociální struktury, jak to ukázal výzkum měst v díle Bedřicha Mendla²³, či vlastnických poměrů na venkově ve studiích Václava Vaněčka o církevním velkostatku²⁴.

Zde se otevíraly reálné paralelní dějiny (vedle „státních“), které mohly později přecházet do komplexních „mikrohistorií“ (dějin jedinců a skupin zbavené schématu „velkých vyprávění“, ale zapuštěné zase – nedělejme si iluze – v jiných schématech). Pro Václava Novotného jako autora největší syntézy českých dějin v raném středověku sice vystupují velmožové jako mocní činitelé veřejného života, ale bez teoretického sociálního zařazení a vysvětlení²⁵. Detailní výklady a znalost pramenů ho ale vedou k tomu, že v zásadě akceptuje teorii o vzniku šlechty Augusta Sedláčka²⁶. Vedle panovníka působí tedy velké i malé rody, původem kmenové či kastelánské.

Specifické rysy šlechty a družiny pro tuto počáteční epochu se pokusil komparativně nezávislým způsobem vysvětlit brněnský právník Stanislav Zháněl²⁷. Jeho poznatky nejsou ale „pouhou snůškou materiálu“, jak

²³ B. Mendl, *Hospodářské a sociální poměry v městech pražských v letech 1378-1434*, ČČH 22 (1916), s. 54-57, 422-445; ČČH 23 (1917), s. 174-184, 353-364; Týž, *Sociální krize měst ve století čtrnáctém*, ČČH 30 (1924), s. 35-73; 31 (1925), s. 233-270, 533-565; 32 (1926), s. 249-282.

²⁴ Výběrově V. Vaněček, *Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě (12.-16. stol.)*, část 1, *Zakladatelská práva*, Praha 1933; část 2, *Pozemková vrchnost. Imunita hospodářská*, Praha 1937; část 3, *Imunita soudní*, Praha 1939.

²⁵ V. Novotný, *České dějiny* I., Praha 1912; II., Praha 1913, zejm. 669 n.; III., Praha 1928, s. 1-60.

²⁶ A. Sedláček, *Gedanken über den Ursprung des böhmisch - mährischen Adels*, VKČSN 1890, třída filos.-hist.- jazykozpytná, s. 229-245.

²⁷ S. Zháněl, *Jak vznikla staročeská šlechta*, Praha 1935.

to po jiných kritikách později uvádí i František Graus (který však ze Zhánělovy knihy zřejmě vydatně čerpal). Zháněl opřený o studijní pobyt v Paříži (ve 20. letech) a tamní diskuse o počátcích šlechty a feudalismu, píše rovněž o slovanské válečné družině, která se v zásadě neliší od vojenských „družin“ galských či germánských²⁸. Jako první definoval členy družiny ve smyslu urozené válečnické vrstvy, k jejímž rysům patří *přísahy a přátelství*²⁹. Kníže nevytvořil nové vrstvy šlechtické, uvádí Zháněl, dává ji však nový ráz hradských úředníků³⁰. Zháněl dospěl k závěru, že šlechta neměla větší majetky a žila až do počátku 13. století převážně z darů nebo úřadů panovníka, ačkoli měla již od raného středověku (a přes zjevnou sociální mobilitu) „šlechtický“ charakter a panovník by bez ní vůbec nemohl ani nastoupit vládu.

Tento závěr o šlechtě a družině není tak banální, jak může působit, autor ještě před G. Dumézilem poukazuje na potřebu komparace indoevropských struktur (kterou provedl Dumézil v oblasti sociálních vrstev pro indo-iránské společnosti v roce 1930, a teprve později zapojil do komparace také západní indoevropské národy; jeho teorie byla dovršena roku 1938)³¹.

Právní historik Václav Vaněček ale jasně prokázal rozboru donací církevním institucím, že šlechtický *alod* (asi termín *dědina*) existoval již v raném středověku a neprošel nějakým zásadním zvratem, pouze rozvojem. Právní aspekty tohoto rozvoje byly sice ovlivněny západními vlivy, formování práva si však udrželo domácí identitu, jak to ukazují *Statuta Konráda Oty*³². Družinu vnímal Vaněček jako svým způsobem „rytířskou“ vrstvu kolem knížete a navrhoval užívat označení „*družinový stát*“ pro přechodné období před feudální konsolidací³³. Ačkoliv v době „sjednocování“ byly odstraněny

²⁸ S. Zháněl, *Jak vznikla*, s. 96.

²⁹ S. Zháněl, *Jak vznikla*, s. 109.

³⁰ S. Zháněl, *Jak vznikla*, s. 174.

³¹ „Až však vědecký svět srovná instituce staroslovanské s institucemi národů indogermánských“ ... ukáže se, že je svébytnou kulturou indoevropskou, na kterou blíže „působil vliv turkotatarský, germánský a byzantský“; S. Zháněl, *Jak vznikla*, s. 191; G. Dumézil, *Mýty a bohové Indoevropanů*, Praha 1997, úvod, s. 33–39. Zháněl ovšem také viděl, jistě správně, další analogie těchto struktur i mimo indoevropská společenství.

³² CDB I., č. 323; CDB II., č. 234, č. 325; CDB III., č. 164.

³³ V. Vaněček, *Prvních tisíc let...*, Praha 1949, zejm. s. 94 n. Nejstarší období načrtává Vaněček přibližně podobně, jako J. Herrmann, *Verterritorialisierung und Ethnogenese im mittleren Europa zwischen Völkerwanderungszeit und Mittelalter. Fakten und Thesen*, in: *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern 2*, Wien 1990, s. 221–233; slovanská *civitates* vypočítávaná u *Bavorského geografa* nejsou už žádná gen-

konkurenční „knížecí“ rody, měla družina reprezentativní ráz a blížila se pozdějším panovnickým dvorům. Podstatou příslušnosti k družině měly být trvalé vazalské a válečnické svazky. I když stát získává již někdy od sklonku 10. století „feudální“ ráz (tím myslí Vaněček „statkáře“), nepochybně se kultura družiny dále rozvíjí v oblasti vojenství a politických rituálů.

S tímto trendem doceňování raných elit souviselo označení celé české společnosti raného středověku až do konce 12. století jako „*národa v době družinné*“ v díle Jana Slavíka³⁴. Byl to elegantní sociologický náčrt, dosud nevidaný v české historiografii, v němž autor otevřel nové interpretační podněty, které však teprve čekaly na další rozpracování.

Veškerý tento badatelský pokrok v tematice *družina – šlechta – stát* si rázně a bez skrupulí přisvojila vedoucí skupina marxistické historiografie pro svůj program, přičemž byl již zmíněným Grausovým sarkasmem zejména ostrakizován Slavík (jako *nepřítel lidu*)³⁵; ale také Vaněčkovi ani jeho pohotový vstup do KSČ nemohl kompenzovat jeho umírněnou pravicovou minulost, a tedy silnější nárok na obhajobu vlastní koncepce. Celkově lze hovořit o kořistném tažení proti dosavadní historiografii. Negativně hodnotil zvrát v české historiografii také Ferdinand Seibt (v roce 1965): *Vaněčkovy klíčové práce jsou bohužel v Německu neznámé, česká věda utrpěla těžké ztráty v důsledku nacistického teroru a exilu, a nakonec stalinistickou reorganizací; přerušení kontinuity negativně ovlivnilo kvalitu českých studií z oblasti správních dějin, jak to ukazují nedostatečně podložené* (míní Seibt) *Grausovy práce*³⁶.

Můžeme si připomenout, že Graus rád vysvětloval jako nezbytnou složku předchozích „buržoazních“ interpretací jejich sociálně ideový kontext, lze říci sugesci či objednávku třídních sil (ve Francii a Německu); jistě měl částečně pravdu. To však zcela nepokrytě platilo pro situaci u nás v 50. letech. Převzetí teorie družiny mladými marxisty mělo svůj důvod, nejednalo se o pouhou svévoli. Vznikal totiž problém objasnit *počátky státu*, ovšem nikoli izolovaně, nýbrž v souvislostech „zákonitého“ vývoje, který byl „dovršen“ (v širším horizontu) „vítězstvím“ (1948) pracujícího lidu. Řešením

tilní společenstva, nýbrž se jedná o obrannou teritorializaci, vedenou starší aristokracií (přítom ještě proměny etnicity a religionizity, to vše potenciál státnosti).

³⁴ J. Slavík, *Vznik českého národa 1. Národ v době družinné*, Praha 1946.

³⁵ F. Graus, *Dějiny venkovského lidu v době předhusitské I.*, Praha 1953, např. s. 34–35 (*reakční ledví Slavíkovo... , údajný despekt k pracovitosti lidu*). Slavík byl prostě vygumován, *jakoby neexistoval* (M. Nodl, *Dějepisectví*, s. 101).

³⁶ F. Seibt, *Land und Herrschaft in Böhmen*, *Historische Zeitschrift* 200 (1965), s. 284–315.

v tomto případě ale nemohlo být např. slovanství, nýbrž nadnárodní *marxistická periodizace* dějin. Protože nebylo na místě („při výchově pracujícího lidu“, při odstraňování „zhoubného“ vlivu *pekařovštiny* a Gollovy školy³⁷) údajné velebení vládnoucích tříd, postupovalo se cestou apriorní devalvace minulosti – zejména křesťanské Velké Moravy, Přemyslovců, Karla IV., církve, šlechty, masarykovské první republiky, jak nás o tom poučuje „*Maketa*“³⁸ (a následující publikační produkce). Dějiny měly být v podstatě temné, jako prostor třídního násilí.

Chtěl bych poznamenat, že pohled na „slavná období“ české minulosti je třeba vést opravdu kriticky, z širších, evropských hledisek (neboť jim lze porozumět v zásadě nikoli jen „přes Čechy“, nýbrž v evropském kontextu; „znárodnění“ těchto etap nebo postav vytváří falešnou konstrukci). Odmitavá kritika mladých marxistů však zde byla diletantsky přexponována (řekl bych „husitskou“ frází Josefa Macka) z „plebejsko – nacionálního“ pohledu. Jan Slavík sice kritizoval „*Maketu*“ jako primitivní dílo, které není ani dost marxistické, ale mohl polemizovat pouze svými zápisy (od roku 1950) a veršovanými kritikami do „*vykotlané vrby*“³⁹. Strohá názorová orientace vytvořená Grausem se ale později změkčuje a dochází k „rehabilitaci“ celých dějinných úseků či fenoménů (nastupuje určitá fraška: české dějiny jako „dějiny Čechů“ jsou pokrokové, stát byl namířen proti Západu, Velká Morava jako společný první stát Čechů a Slováků, Přemyslovci proti vnějšímu i vnitřnímu nepříteli, Němci se z českých dějin masově vytrácejí, Karel IV. na výstavě v roce 1978 jako předchůdce Gustáva Husáka).

Očekávali bychom, že marxisté vyloží vznik státu a roli družiny jako jistý „projekt“ šlechty (tj. vykořisťovatelské třídy), ale Graus se postupně dopracovával k představě, že vládce naopak založil stát *vyhlazením šlechty* (ve smyslu rodové elity) svou *družinou*, která by tedy nejspíš vyšla z lidu (event. nesvobodných). Z hlediska samotné marxistické teorie je Grausův postup vlastně nonsens, feudalismus musí založit feudálové (stejně jako kapitalis-

³⁷ Zde se jednalo především o Josefa Pekaře, který patřil k žákům Jaroslava Golla, podobně jako Josef Šusta či Václav Novotný; to byli nejvýznamnější čeští historici v prvních desetiletích 20. století.

³⁸ *Přehled československých dějin („Maketa“)* I. (do roku 1848), Praha 1958; V. Vaníček, *Gesta „Dei“ per Bohemos (Příspěvek k typologickému zařazení a politické roli iracionální koncepce výkladu českých dějin v kontextu sociálních a duchovních proměn do roku 1953)*, in: *Věda v Československu v letech 1945–1953*, UK – AVČR, Praha 1999, s. 377–400.

³⁹ J. Bouček, *Jan Slavík*, s. 144.

mus kapitalisté) a autor také často ve svých formulacích mlží. Vzniká tak i pro „nemarxistu“ poněkud bizarní pojmová představa feudálního státu, který bojuje proti feudálům všemi prostředky, jak to má ilustrovat trojí (a stejně marné) vyvražďování Vršovců⁴⁰. Družina byla tedy profilována v podstatě podle pojetí Zháněla (tedy před korekcí pojetí elit Václavem Vaněčkem), ovšem s tím, že se nejednalo o strukturálně urozenou vrstvu, nýbrž o jakési biřice či ministeriály; to mělo být sociálně profilovou osou státní moci.

Tento zaujatý koncept vytváří – je třeba poznamenat – ještě další komplikace pro výklad následného období českých dějin; kde se najednou vzala šlechta? Podle Dušana Třeštíka a Josefa Žemličky teprve počátkem 13. století vzniká šlechta, která uskutečnila tzv. *privatizaci* státu (přes údajný poslední odpor „starých beneficiářů“ v letech 1247–49). I když tento konkrétní Žemličkův výraz⁴¹ přichází až jako projev jistého pseudoelitářského sarkasmu po roce 1989, v zásadě již dávno předtím se sledovala nacionální linie, že rozvoj šlechty přináší ohrožení „jednoty“ českého státu (za příklad býval obvykle vydáván dost specifický odboj Vítkovců a Boreše z Rýzmburka v letech 1276–1277). Tuto koncepci zastával ve vyhraněné podobě Dušan Třeštík, ale jako typického tvůrce idejí ho nikterak nezneklidňovalo, že realita byla u nás zřejmě opačná. Právě od počátku 13. století sílí autorita královské moci a majetkový rozvoj šlechty zajistil územní integritu české státnosti i v době, kdy dynastie Přemyslovců vymřela. Ani vzestup stavovské struktury ve 14. století rovněž nemůžeme přece chápat jako zánik českého státu.

⁴⁰ F. Graus, *Raně středověké družiny a jejich význam při vzniku států ve střední Evropě*, ČsČH 13 (1965), s. 1–18; Týž, *Adel, Land und Herrscher in Böhmen vom 10. bis 13. Jahrhundert*, Nachrichten der Giessener Hochschulgesellschaft 35 (1966), s. 131–153; F. Graus, *Necrologium Bohemicum – Martyrologium Pragense a stopy nekosmovského pojetí českých dějin*, ČsČH 15 (1967), s. 789–810.

⁴¹ Odlišná pojetí L. Jan, *Vznik zemského soudu*, 2000; J. Žemlička, *České 13. století: privatizace státu*, ČČH 101 (2003), s. 509–540; M. Wihoda, *Privatisierung im 13. Jahrhundert? Die tschechische Mediävistik und die Interpretation der Přemyslidenzeit*, Bohemia 47 (2006–2007), s. 172–183; D. Třeštík, J. Žemlička, *O modelech vývoje přemyslovského státu*, ČČH 105 (2007), s. 122–164; V. Vaníček, *„Středověká modernizace“ jako koncept strukturální proměny pro středovýchodní Evropu*, in: *Dynamika przemian społecznych i religijnych w średniowieczu* (III. Kongres mediewistów polskich, 2008), Warszawa 2011, s. 11–37; Týž, *Královská hodnota jako nástroj modernizace a politického vlivu Přemyslovců ve 13. století*, in: *Moc a její symbolika ve středověku*, Colloquia mediaevalia Pragensia 13, Praha 2011, s. 41–92.

* * *

Vraťme se však ještě detailněji do 50. let 20. století. V *Poddanském lidu I.* přiznává ještě Graus vlastní nejistotu, jak hodnotit šlechtu (ostatně nikdy ji nestudoval) a zda klást její původ do „předfeudálního“ stadia⁴². Ale rozhodující je stát; ten Graus vidí jako produkt formace a povolává si na pomoc Stalina i Lenina. Ve stínu těchto géniů blednou názory Vaněčkova (*závažné nedostatky ... netřídní pojetí práva*)⁴³ či Slavíkova (*úplně nesprávné chápání státu*)⁴⁴. K definici státu a družiny si Graus vybírá citáty V. I. Lenina (*udržet nadvládu nad nevolníky*) a B. Engelse (*francký král ... ukradl národní vlastnictví lidu ... propůjčil je své družině ... a tak vytvořil základ nové šlechty na úkor lidu*)⁴⁵.

V *Maketě* je družina vykládána v podstatě dvojím způsobem. Na jedné straně je dokladována jako pouhý ozbrojený či služebnický doprovod jednotlivých mocných osobností, včetně velmožů. Vedle toho má však obecný strukturální význam jako výchozí rys či indikátor „feudální formace“. Tento obrat chápal Graus apodikticky jako historickou *zákonitost*⁴⁶. *Družiny byly výkonnou mocí části feudálů; mocenským nástrojem celé feudální třídy byl feudální stát*, zněla jeho definice⁴⁷.

Sílu, ale z dlouhodobého hlediska zase slabost marxismu lze spatřovat v radikálním zjednodušení. Pro Grause se v tomto duchu stala družina klíčovou jako orgán „mimoekonomického“ násilí, bez něhož by nemohl nastoupit feudalismus. Grausovu korekci původního Vaněčkova „družinového“ státu jistě ovlivnilo pojetí počátku státu na Rusi za Rurikovců (dokládané sovětskými autory), kdy na ohromném prostoru východní Evropy skutečně rozhodovaly pirátské a kupecké družiny varjagů, doplňované slovanskými bojovníky. V našich pramenech se však nájezdy či násilné znevolňování neprojevují jako nějaký určující strukturální proces. S tím samozřejmě nelze směřovat běžný válečnický životní styl aristokracie a extenzivně kořistné rysy výkonu veřejné správy v raně středověkých státech. Tyto vlastnosti byly dlouhodobě eliminovány až působením církve a měst (jak to ukázal J. Slavík).

⁴² F. Graus, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské, I. (od 10. stol. do první poloviny 13. stol.)*, Praha 1953, s. 203 n.

⁴³ F. Graus, *Dějiny venkovského lidu I.*, s. 39.

⁴⁴ F. Graus, *Dějiny venkovského lidu I.*, s. 35.

⁴⁵ F. Graus, *Dějiny venkovského lidu I.*, s. 202–203.

⁴⁶ F. Graus, *Dějiny venkovského lidu I.*, s. 30.

⁴⁷ *Maketa I.*, s. 72.

Graus se však nejeví být ani ve své nejtemnější knize pouhým plytkým ideologem: reaguje pružněji než Macek na názory předchozí literatury, zpracovává osobitě pramenné informace a sleduje zcela samozřejmě nikoli angažovaně české, nýbrž evropské měřítko. Aplikoval spíše své „vnitřní“ postoje, ovlivněné možná (jak se dohaduji) předchozí biblickou četbou (jak to je zřejmé také u Karla Marxe, s jeho mesiášskou úlohou proletariátu; Grausova družina, byť citově indiferentní, má podobné poslání pro stát). Ale důraz na vyhlazení, které uskutečňuje ozbrojená družina, aby nastolila krutý stát, nám může také evokovat násilí ve 20. století, které Graus dobře znal (role SA, KGB, nebo LM⁴⁸).

* * *

Počátkem 60. let opustil Graus (dočasně) tematiku lidu, zbídačování a třídních bojů⁴⁹; do popředí se dostává řešení otázek počátku šlechty, panovníka a státu, jak byly již dříve otevřeny v německé historiografii. Grausovy články byly nyní formulovány pohodovějším stylem a bez citací „klasiků“, s excelentními kontakty na Západě, a kombinovaly témata české i evropské minulosti⁵⁰.

*Evropský středověk byl v mnoha ohledech života určen vzájemnou souhrou a antagonismem království a šlechty*⁵¹, zaznělo úvodní konstatování Františka Grause dne 21. ledna 1966 na přednášce v Gießenu (pod záštitou Ludata), tedy řekl bych dost „buržoasně“ (žádný třídní boj)⁵², i s dovětkem, že tyto vazby pozvedaly středověkou Evropu nad ostatní kulturní zóny. Čechy jsou mimořádné tím, že zde byl vytvořen *institutioneller Flächenstaat*, uvádí ter-

⁴⁸ LM – Lidové milice; zde uvádím pochopitelně jen ilustrativní příklady.

⁴⁹ Vrátil se k nim v souvislosti s tematikou „krize feudalismu“ a sociálního vývoje v pozdním středověku, která však leží za rámcem naší komparace; k této osobité problematice M. Nodl, *Dějepisectví*, 2007, s. 123–138.

⁵⁰ Budeme nyní věnovat pozornost těmto hlavním studiím: F. Graus, *Deutsche und slawische Verfassungsgeschichte?* Historische Zeitschrift 197 (1963), s. 265–317; Týž, *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger*, Praha 1965; Týž, *Raně středověké družiny*, 1965; Týž, *Adel, Land und Herrscher*, 1966; Týž, *Necrologium Bohemicum – Martyrologium Pragense*, 1967.

⁵¹ F. Graus, *Adel, Land und Herrscher*, s. 131.

⁵² V českých časopisech by taková úvodní věta nevyšla, jenže právě ve strachu z Grause; zde platilo, že jen „elita“ nemusela dodržovat pravidla, která nařídila jiným. Taková byla „reformní“ atmosféra za A. Novotného.

mín, který však později (1986) zmíní jako ovlivněný dobou nacismu. Graus v podstatě sleduje výkladová témata Zháněla, zaměřuje se však na (Boslovo) téma „spolurozhodování“, které dokládá bystrými postřehy pro celé období od 10. století. Přesto podle Grausova názoru byla panovnická moc nesrovnatelně mohutnější, zatímco pro šlechtu prý nelze kontinuální vývoj předpokládat⁵³. Teprve za sporu Přemysla Otakara I. s biskupem Ondřejem získává šlechta (na papežovo přání) legitimní samostatnost.

V sumarizujícím článku o úloze družin při vzniku států ve střední Evropě v ČsČH z roku 1965 prezentoval Graus svou koncepci v širší komparaci. Družiny ve středověké Evropě rozdělil do čtyř kategorií⁵⁴ – na družinu *starého typu* (tím mínil družinu Václava Svatého), *družinné vojsko* z doby stěhování národů (podle W. Schlesingera), na *velkodružinu* či *státní družinu* v českém nebo polském státě (od Boleslava I. a Měška I.), a na *feudalizující se družinu* (družiníci se mění na feudální šlechtu; patrně obecněji). I zde by však mohl Graus užitečně citovat S. Zháněla (pro 6. století: vojenské družiny v raném stupni nedospěly dosud ve svém vývoji k stupni neomezené oddanosti členů družiny vůči náčelníkovi⁵⁵; od 10. století ... družiny místních knížat řídnou, vytváří se jediná vrstva šlechty, regulovaná jen přízni českého knížete⁵⁶).

Družiníci knížete v Čechách byli odměňováni zprvu dary a poklady, ale po jejich vyčerpání prý přišel na řadu přiděl půdy⁵⁷. Panovníci v Čechách a Polsku podle Grausova výkladu vytvořili a udrželi *velkodružinu* tím, že rozšiřovali *služební soustavu* a *hradskou organizaci* (aby měli družinu čím uživit)⁵⁸. Zháněl uvádí, že kníže udílí benefícia jen do odvolání, *protože chce mít své „věrné“ v hrsti*⁵⁹, a v podobné zkratce se uvažuje dodnes. *Státní družina* je ovšem typicky *zástupný „termín“* (jak to Graus kritizoval v německé historiografii). U Polabských a Pobaltských Slovanů se prý *velkodružina* neprosadila, protože nebyla zlikvidována vrstva knížat a staré šlechty.

Schéma „aristofóbní“ *velkodružiny* udržující stát nelítostně proti šlechtě však zjevně odporovalo sociální situaci v českém státě přinejmenším na

⁵³ F. Graus, *Adel, Land und Herrscher*, s. 145.

⁵⁴ F. Graus, *Raně středověké družiny*, s. 4.

⁵⁵ S. Zháněl, *Jak vznikla*, s. 97.

⁵⁶ S. Zháněl, *Jak vznikla*, s. 154.

⁵⁷ F. Graus, *Raně středověké družiny*, s. 16.

⁵⁸ Téma dokumentovali B. Krzemienska, D. Třeštík, *Přemyslovská hradiště a služební organizace přemyslovského státu*, *Archeologické rozhledy* 17 (1965), s. 624–655.

⁵⁹ S. Zháněl, *Jak vznikla*, s. 169.

přelomu 11. a 12. století. Zachované a dávno známé (z Dobnerovy edice z r. 1774) *Necrologium Bohemicum* potvrzovalo existenci mocných osob vedle členů dynastie (s tituly *comes*)⁶⁰, ale také další prameny včetně Kosmovy kroniky bezděčně zmiňují příklady docela pevné a dědičné vlastnické infrastruktury (byť narušované konfiskacemi za domácích válek mezi členy dynastie).

To bylo pro historické poznání dlouhodobě neudržitelné – bylo třeba buď přiznat chybnost koncepce z 50. let, nebo takticky změnit vlastní rétoriku (což bylo možné v době, kdy byla zastavena otevřená kritická diskuse). Graus se vypořádal se svým zátěžovým dilematem (*etatismus kontra aristokratismus, družina kontra šlechta*) jakýmsi svalením „viny“ na tendenčnost kronikáře Kosmy, který měl být stoupencem silné panovnické moci v rámci hmotných zájmů kapituly. Nekrologium zdánlivě přináší jiný pohled (který nyní Graus jakoby objevil)⁶¹. Od té chvíle nebylo vlastně jasné, jakou koncepci Graus zastává, zda *aristofóbní*, či *nekosmovskou*; pohled na družinu se zamřil.

Nekrologium např. uvádí velmože, kteří zjevně patřili k „zrádnému plemeni“ Vršovců, a vzpomíná také jejich vyvraždění knížetem Svatoplukem⁶². Ale pozornější četba Kosmy dokládá, že kronikář (jako kněz a intelektuál) s krutými akcemi (a se Svatoplukem zvláště) vnitřně nesouhlasil a konkrétní oběti z rodu Vršovců (v roce 1108) dokonce oceňoval či litoval; byl stoupencem politické kultury, k níž náležel konsens vládce a elity⁶³.

V nekrologiu se objevují také dva zápisy osob (syn Břetislava II. „*dux*“ *Bracizlaus cecus* a Křivosud *comes occisus est*), které patřily do skupiny obviněných a postižených spiklenců proti knížeti Soběslavovi I. v roce 1130 (Břetislav je nadto zmíněn jako *bonus heros* v *Análech hradištsko - opatovických*)⁶⁴.

⁶⁰ *Necrologium Bohemicum* uvádí 9 osob s titulem *comes* a několik bez titulu, dále z laiků 17 Přemyslovců, 2 uherské krále, 7 různých kněžen (žádný císař, ani např. Jitka provdaná do Polska); rovněž řadu osob duchovních včetně jednoho papeže. Předpokládá se, že mohlo být připsáno (do staršího kapitulního rukopisu *Pražského martyrologia* z 11. století) ve Svatovítském chrámu nebo v Břevnovském klášteře za vlády Vladislava II. (I.). K obsahové korekci může sloužit ještě pět dalších českých nekrologií, či jejich zlomků.

⁶¹ „...*má dalekosáhlejší historický význam, než bylo doposud rozpoznáno*“, tvrdí F. Graus, *Necrologium Bohemicum*, s. 789.

⁶² K 28. říjnu: *Hic interfecti sunt Ursenses*; F. Graus, *Necrologium Bohemicum*, s. 808.

⁶³ V. Vaníček, *Soběslav I.*, Praha 2007, s. 100.

⁶⁴ Zpráva jinak akceptuje výkladovou intenci Kanovníka vyšehradského; *Letopisy hradištsko-opatovické*, FRB II., s. 394; Mnich sázavský referuje jen velmi stručně, vypočítává ale kruté tresty, které postihly odsouzené členy elity; k symbolice těchto trestů z hlediska *fidelity* K. Malý, *K počátkům crimen laese maiestatis v Čechách - vyšehradský proces z roku 1130*, Králov-

To podle Grause spolu s uvedením „zrádných“ Vršovců dokládá, že výrazně „knížecí stanovisko“, hájené Kosmou a Kanovníkem vyšehradským, nebylo v Čechách jediným možným názorem⁶⁵.

Ani tento závěr však není výstižný; „třetí“ Břetislav měl jistou oblibu a podporu (zřejmě bývalí stoupenci kandidatury Oty Černého, vězněň Soběslavem, doložená podpora biskupa Menharda), a nejednalo se o „protiknížecí“ stanovisko, nýbrž o to, zda princ Břetislav (jako nejstarší vnuk Vratislava II.) strýčka Soběslava z trůnu vystrnadí. Zápis mohl být ostatně vložen do nekrologia za vlády Soběslavova nástupce Vladislava II. (1140–1172), jehož vládu Soběslavovici potenciálně ohrožovali (a kdy se pozice Vršovců dále zlepšila)⁶⁶. Ale ani *memoria* za násilně usmrčené odpůrce vládců (zde zřejmě sporná poprava velmože Křivosuda) nebyla ve středověku ničím ojedinělým, jak to ukazuje i případ rytíře Benedy, který byl uctíván po svém nespravedlivém zabítí ve sporu s králem Vratislavem II., nebo řada témat pronásledovaných a oslavovávaných urozených hrdinů v epické poezii (ve Francii a Německu).

Pokud zde Graus, nadále jinak uznávající všemocnou roli státu, otevřel (nejspíš jako kouřovou clonu) třídně neutrální téma „*nekosmovského pojetí*“ českých dějin, jednalo se o chytlavou „ideu“, která byla formulována v podstatě apodiktický. „Nekosmovské“ či „kosmovské“ pojetí proto může mít různé obsahy; např.: Kosmas výrazně podporuje myšlenku seniorátu, vykládá mýtus o „kněžně“ Libuši, uznává vysokou svrchovanost panovníka, prosazuje kult sv. Vojtěcha, Radima, Ludmily – jsou však jiné postoje „nekosmovské“? A prosazují kosmovské či nekosmovské pojetí dějin cílevědomě aktéři minulosti, nebo následní kronikáři (třeba i jako rádci), nebo (nejspíš!) moderní historici? Možná lze spatřovat jako specifický pro Kosmu

ský Vyšehrad III., 2007, s. 103–111; Soběslav byl profilován charismaticky, na královské úrovni – srov. patos pokání, A. Pleszczyński, *Sobiesław I – rex Ninivitarum. Książę czeski w walce z ordynariuszem praskim Meinhardem, biskupem Rzeszy*, in: *Monarchia w średniowieczu – władza nad ludźmi, władza nad terytorium. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, J. Pysiak, A. Pieniądz, M.R. Pauk, Warszawa–Kraków 2002, s. 125–138. Zároveň je podstatné, že na rozdíl od vraždění Vršovců (1108) se v roce 1130 nerealizovala „vendeta“, nýbrž proběhl soud a za oběť padli pouze jedinci, nikoli celé rody i s dětmi. K tématu rozdílně J. Žemlička, *Vyšehrad 1130: soud, nebo inscenace? (K nekosmovskému pojetí českých dějin)*, in: *Husitství – reformace – renesance. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela*, red. J. Pánek, M. Polívka, N. Rejchrtová, Praha 1994, a V. Vaníček, *Soběslav I.*, Praha 2007, s. 242 n.

⁶⁵ F. Graus, *Raně středověké družiny*, s. 799.

⁶⁶ P. Kopal, *Neznámý známý rod. Pokus o genealogii Vršovců*, Sborník archivních prací 51 (2001), s. 3–84, zejména s. 35 n.

jeho kritický postoj vůči Vratislavovi II. za jeho církevní politiku (Kosmas např. ignoruje Vratislavem založenou kapitolu na Vyšehradě a obnovu Sázavského kláštera); pak bychom ale mohli označit za nekosmovské i tzv. *první pokračovatele Kosmovy* právě z těchto fundací, kteří krále Vratislava ocenili a Kosmu doplnili (*Kanovník vyšehradský*⁶⁷, *Mnich sázavský*⁶⁸). Grausovu ideu lze rovněž odmítnout jako celek: praxe, že na Kosmu navazovali další kronikáři a vypůjčovali si jeho literární obraty, byla ve středověku zcela běžná; rovněž postoje církevních autorů ke šlechtě bývaly často rezervované, podobně jako idealizace moci vládců a glorifikace původu dynastií; nic speciálně českého či kosmovského v tom spatřovat nemusíme⁶⁹.

* * *

K paradoxům ideologicky rozdělené střední Evropy patřilo, že zcela protichůdné schéma než u Grause krystalizovalo v německé literatuře. V magickém přelomovém roce, kdy zemřel Stalin, vyšla nejen Grausova kniha o poddanském lidu, ale také sugestivní studie Waltera Schlesingera o družině, šlechtě a počátcích feudálního státu⁷⁰, která sumarizovala dosavadní bádání tzv. nových správních dějin; ve skutečnosti se jednalo o strukturální dějiny sociální. Vztah mezi českou a německou tematikou je myslím velmi zásadní – jednak ovlivnil postoje F. Grause a později D. Třeštíka k ranému středověku, ale poučení můžeme hledat i z diskusí o roli družiny.

Již Heinrich Dannenbauer odmítl romantické představy o demokratickém germánském společenství s volenými magistráty, a poukázal na existenci sociálních elit se služebníky a nevolníky⁷¹; Otto Brunner na příkladě

⁶⁷ Vyšehradská redakce Kosmovy kroniky, na základě aktových zápisů o založení kapitolu; M. Bláhová, *Založení vyšehradské kapituly ve středověké hagiografii*, Královský Vyšehrad II., 2001, s. 13–31.

⁶⁸ Klášter udržoval i po vypuzení slovanských mnichů kult svého zakladatele Prokopa a jeho rodu, dokonce s protiněmeckým akcentem; také zde při přepisu Kosmovy kroniky došlo k její interpolaci o místní údaje.

⁶⁹ Jako i jinde v tomto referátu, rovněž v tomto případě nám zde nejde o řešení konkrétního problému, nýbrž o sledování interpretačních „projektů“.

⁷⁰ W. Schlesinger, *Herrschaft und Gefolgschaft in der germanisch-deutschen Verfassungsgeschichte*, *Historische Zeitschrift* 176 (1953), s. 225–275 (dále vyšlo ve výběru W. Schlesinger, *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, Band I., Göttingen 1963, s. 9–52).

⁷¹ H. Dannenbauer, *Adel, Burg und Herrschaft bei den Germanen*, *Historisches Jahrbuch* 1941, s. 1–50; jeho závěry o „panském“ charakteru společnosti starých Germánů ale

Fehde (záští, opověď, odboj) zdůrazňoval, že za nositele spravedlnosti se pokládali mocní jedinci⁷². Schlesinger dospěl ve své rozsáhlé „fresce“ k závěru, že družina (*das Gefolgschaft, comitatus*, původně ale **đruhti*⁷³) byla hlavní složkou vedoucí ke státnosti u Germánů v době Caesarově, Tacitově, ale i za stěhování národů a dále při rozvoji středověkého státu. Měla být seskupována šlechtou kolem jejího domu, na základě věrnosti, na principech *Genossenschaft*, svobody. „Autogenní šlechtictví“ se uplatňovalo i při kolonizaci a výstavbě území na východě ve 13. století, tvrdí Schlesinger, ale uvádí zároveň české vévody jako příklad pánů *urozené a svobodné družiny*⁷⁴. Jak narůstala *Herrschaft* mocných, tak se údajně povznášela jejich urozenost, *Geb-lütsheiligkeit*; každý šlechtic (*fro, truhtin, herro*) se mohl stát králem, pokud soustředil kolem své *Sippe* (příbuzenského rodu) ty ostatní. Základním vztahem mezi družinou a pánem měla být *Treue*, věrnost, která byla v Galii přenesena i na galořímskou elitu. Ve franské říši dochází ke splynutí křesťanské a germánské posvátnosti (*Gottesgnadentum*), Alcuin již představoval cizí, nikoli germánské myšlení⁷⁵, zavádí se „úřední“ systém, *Herrenstand strebte der König zu verbeamten*; od této doby *Königsdienst adelt*, zatímco předtím družina povznášela vládce.

Joachim Ehlers nedávno formuloval starší paradigma o království v německé historiografii takto: ještě v roce 1978 platilo za určující mínění, že „*das Königtum des Mittelalters ist germanisches Erbe*“⁷⁶. Orientace na „germánské“ tradice byly ovšem silné proto, že byly pokládány jednostranně za „staroněmecké“. Ale již v roce 1956 vystoupil s pronikavou kritickou studií germanista Hans Kuhn⁷⁷, znalec jazyků a literárních pramenů raného

nebyly akceptovány, přenáší v podstatě vrcholně středověké jevy do situace před „stěhováním národů“.

⁷² Jeho publikační činnost kriticky glosovali sice s uznáním, ale z dobového marxistického hlediska M. Hroch, D. Třeštík, *Feudalismus v pojetí O. Brunnera*, ČsČH 8 (1960), s. 710–717. Brunnerovo údajně nevědecké tvrzení, že zde bylo založeno panství jako *moc pána nad věcmi a lidmi* (*Gewere, Munt*), ovšem později sám rád užíval Třeštík při charakteristice středověkého panství (1979).

⁷³ B. Vykypěl, *Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích*, Praha 2011, s. 34–39.

⁷⁴ W. Schlesinger, *Herrschaft*, s. 250; později Týž, *Die böhmischen Länder in der Geschichte der deutschen Ostbewegung*, in: *Zwischen Frankfurt und Prag*, München 1963, s. 29–53.

⁷⁵ W. Schlesinger, *Herrschaft*, s. 252.

⁷⁶ J. Ehlers, *Grundlagen der europäischen Monarchie in Spätantike und Mittelalter*, *Majestas* 8/9 (2000/2001), s. 49–80, zde s. 49.

⁷⁷ H. Kuhn, *Die Grenzen der germanischen Gefolgschaft*, *ZRGGA* 73 (1956), s. 1–83.

středověku, kterého historici dosti zdráhavě citovali. Rozboural celou Schlesingerovu konstrukci, odmítl postoj „*Wo Treue, da Gefolgschaft*” (ironická zkratka), a představu, že by germánská družina vytvořila lenní franský stát, označil za groteskní⁷⁸. Družiny sice existovaly, ale vznikaly nejdříve v náročnějších poměrech při *limes Romanorum*, a do Skandinávie se dostaly až v 10. století, pod vlivem poměrů v Británii, ovlivněných Galii. Lenní systém Kuhn odvozoval z Galie a odmítal představu, že by „*deutsches Vaterland*” (ironie) bylo tvořeno (např. kolem roku 1000) velkodružinou v čele s králem.

V české historiografii vždy převládal rezervovanější postoj ke „germánským ctnostem” a pro středověk se přikládal rozhodující význam šíření církevně - feudálního systému z oblasti Galie. Koncem 50. let zasáhl do prozatím německé diskuse František Graus, zprvu kriticky proti představě o germánské *věrnosti*; upozorňuje, že věrnost zmiňovaná u Tacita v případě Germánie nezakládá žádné právní povinnosti (a tedy vazalství) a nijak se neodlišuje od „věrnosti” u jiných národů zmiňovaných Tacitem⁷⁹. V roce 1963 sumarizuje, že nelze hovořit o odlišných „germánských” nebo „slovanských” správních dějinách. Není možné vycházet při interpretaci sociálních jevů z představy o určujícím vlivu jazykové blízkosti (nebo „společného původu”), a to i v případě západních Slovanů⁸⁰. Je třeba proto také odmítat nekorektní zobecňování (Hellmannův názor, že pro germánskou družinu je typická *Herrschaft* - „vláda”, a pro slovanskou *Gehorsam* - „poslušnost”)⁸¹.

Mezitím, řečeno v duchu vojenské terminologie, W. Schlesinger „zkrátil frontu”, opustil germánského ducha a vystoupil v roce 1963 s obranným konceptem, který si uchovává širší význam, než bylo jeho polemické zaměření, protože soustředil argumenty a představy, které se týkají problematiky příbuzenstva, družiny a věrnosti⁸². Své komentáře „ke třem článkům” o *Sippe*, *Gefolgschaft* a *Treue* orientoval ke studiím K. Kroeschella, H. Kuhna

⁷⁸ H. Kuhn, *Die Grenzen*, s. 17.

⁷⁹ F. Graus, *Über die sogenannte germanische Treue*, *Historica* 1 (1959), s. 71–121.

⁸⁰ F. Graus, *Deutsche und slawische Verfassungsgeschichte?*, *Historische Zeitschrift* 197 (1963), s. 292.

⁸¹ M. Hellmann, *Herrschaftliche und genossenschaftliche Elemente in der mittelalterlichen Verfassungsgeschichte der Slawen*, *Zeitschrift für Ostforschung* 7 (1958), s. 321–338.

⁸² W. Schlesinger, *Randbemerkungen zu drei Aufsätzen über Sippe, Gefolgschaft und Treue*, in: *Alteuropa und die moderne Gesellschaft*, Göttingen 1961, s. 11–59 (vyšly později ve výboru W. Schlesinger, *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, Band I., Göttingen 1963, s. 286–334).

a F. Grause⁸³; tím mimochodem vstoupil Graus do trvalého kontextu německého bádání. Ačkoli Schlesinger Grausův ještě poměrně agresivní ideologický styl (z roku 1959) zásadně odmítl⁸⁴ a dost oprávněně zkritizoval typicky paušální Grausovy soudy o právních a literárních pramenech (*die von Graus vorgenommene „Sichtung“ ist vielmehr ausgesprochen unkritisch*, a uváděné doklady jsou nahodilé)⁸⁵, ocenil (*mit Recht spricht Graus*) pozitivně jeho „feudalen Fides-Bergiff“⁸⁶. Kořeny tohoto pojmu, na rozdíl od Grause, ovšem hledá v germánské družině a věrnosti. Ale sugesce vystavěné kolem věrnosti rovněž nezadržely badatelskou kritickou erozi, *die Lehrgebäude von solider germanischer Gefolgschaft und Treue, sind Chimären einer Wissenschaft*, přímo parafrázuje v tomto případě Grausovy závěry současné bádání⁸⁷.

Odmítavý postoj k teorii o kontinuitě germánského království a vzniku lenního systému z urozené autority prezentuje Grausova kniha o hagiografii a společnosti merovejské doby⁸⁸, která vyšla v Praze německy v roce 1965 (předmluva je datována do roku 1962). Ačkoli toto dílo je v české medievisce v podstatě neužívané a zapomenuté, umožňuje důležitý vhled na půdorysy evropských diskusí. Georges Duby, Jacques Le Goff nebo přední němečtí profesori (dnes Jörg Jarnut) je citují jako jistou výchozí platformu, či dokonce *ikonu* (řečeno současnou hantýrkou) v diskusích o počátcích státu a šlechty.

Je však také zřejmé, že tato kniha nebyla ani určena pro český „tuzemský trh“. I když první slovo názvu díla zní *Volk*, od autorových prací o poddanském lidu v Čechách⁸⁹ se naprosto odlišuje. Sarkasmus autora zde byl potlačen, ale také jeho obvyklé pojmosloví. Lid zde není definován třídním způsobem, nýbrž jako široká vrstva laiků. V knize jsem našel snad jedinou zmínku o *marxistickém* pohledu, a ten měl představovat sovětský autor knihy

⁸³ K. Kroeschell, *Die Sippe im germanischen Recht*, ZRGG 73 (1956), s. 1–25; H. Kuhn, *Die Grenzen*; F. Graus, *Über die sogenannte germanische Treue*.

⁸⁴ Graus se zcela výjimečně omluvil v roce 1966 za *meine mißglückte Formulierung* o rasistické historiografii; F. Graus, *Historica* 12 (1966), s. 5–44, zde na s. 5, pozn. 4.

⁸⁵ W. Schlesinger, *Randbemerkungen*, s. 45.

⁸⁶ W. Schlesinger, *Randbemerkungen*, s. 54; F. Graus, *Über die sogenannte germanische Treue*, s. 95.

⁸⁷ B. Scheidmüller, *Zwischen Gott und den Getreuen*, *Frühmittelalterliche Studien* 36 (2002), s. 193–224, zde s. 199–200.

⁸⁸ F. Graus, *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger*, Praha 1965.

⁸⁹ F. Graus, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*, 1. díl od 10. do první poloviny 13. století, Praha 1953, 2. díl od poloviny 13. století do roku 1419.

o „lidu“ v západní Evropě Aleksandr Josifovič Neusychin, jenž prý *ignoroval* hagiografické prameny. Své vlastní dílo o lidu a družině v Čechách Graus v bibliografii příznačně neuvádí (pouze dvě německé práce). Výklad důsledků proměn v raném středověku ukončuje Graus poněkud (zdánlivě) překvapivě Velkou francouzskou revolucí (dříve by horizont uzavřel Velkou říjnovou revolucí 1917).

František Graus nepracuje s širokou škálou motivů legend a příbuzné narativní literatury, jako později Le Goff, či Gerd Althoff, ale zaměřuje se na prezentaci vládců, elit a „lidu“ (v širším významu) v legendách, především na jejich charisma (otázka *sakrálního království*). Své bádání jen omezeně porovnává s dalšími prameny. Pro organizaci veřejné sféry přičítá mimořádný význam církvi (opírala se o románské osídlení, městský element však ještě Graus v této době nevidí), i když v Galii byli pány cizí „barbaři“. Graus přitom zjišťuje, že charisma (zejm. svatost) pro vládce a stát přichází právě od církve, nikoli z germánské tradice. Při vzniku merovejského království nebyly proto relevantní pojmy *Königsheil* ani *Uradel*, vyhrocuje Graus jádro svého výkladu, i když Merovejci nosili pohanskou kšticí.

Družinu ovšem zmiňuje Graus pouze na *čtyřech* místech knihy, a to vždy v rámci širšího sociálního rámce: mužové Chlodvíkova vojska (kroniky: *exercitus*) následovali krále při dobrovolném obrácení na katolickou víru (Graus je v *tomto* momentu označuje jako *Gefolge*)⁹⁰; *adelmäßige Schicht* byla závislá na *službě* vládci, družiny (čímž míní Graus příklady vyjmenování užších příslušníků elity) prý neposkytují příklad kontinuální řady⁹¹; pohanský kněz zde není doložen a ani *Gefolge* nemohlo být *Kulturträger*, protože bylo částečně povoláváno *aus Unfreien*; a konečně zmiňuje legendu o anglosaském princí Ethelbertovi, jenž přišel o život v důsledky *zrady*, ačkoli měl velkou družinu⁹².

Vzniká zde tedy typově smíšený stát s rozsáhlou elitou (*Oberschicht*), v jejímž rámci se rozpadala starší galo - římská senátorská aristokracie. Zároveň královská moc, politicky závislá na stanovisku svobodných Franků, zapouští vlastní státotvorné kořeny, přičemž služba králi včetně „neurozených“ se nemezuje na prostředí vojska a Franků⁹³. Je zřejmé, že Graus stylizuje počátky

⁹⁰ F. Graus, *Volk, Herrscher und Heiliger*, s. 149–152.

⁹¹ F. Graus, *Volk, Herrscher und Heiliger*, s. 200–203.

⁹² F. Graus, *Volk, Herrscher und Heiliger*, s. 423, pozn. 733.

⁹³ Podle současných názorů vzniklo království Merovejců (*regnum Francorum*) jako politická, nikoli kmenová či jazyková jednotka, a její začlenění do „civilizovaného“ medite-

franského státu – přes propastné kulturní rozdíly – podobně, jako v Čechách, ale lze to chápat spíše tak, že v českém případě se prosazují evropské tendence.

Jsou zde ale také významné obsahové rozdíly, které ukazují omezenost Grausova „českého“ pojetí. Za členy merovejské „družiny“ označuje Graus úředníky a osobní královy stoupence, kteří ale žádný třídní boj ve prospěch monarchie proti ostatním nevyvíjejí. Církev zde nefunguje v roli obhájce násilí, nýbrž je nositelem „právního“ království. *Oberschicht* neznamena „antišlechtu“ a princip věrnosti je veden nábožensky (Graus to nezdůrazňuje, ačkoli to jeho kniha implikuje: nastupuje dvojí *fidelitas* – dobré víry i sociálního charakteru). Postavení šlechty v merovejské hagiografii záhy po Grausovi analyzoval Friedrich Prinz; podle jeho názoru ztratila starší šlechta svou charismatickou autoritu christianizací, možná i v rámci cílené politiky církve a krále; Prinz v těchto souvislostech (éra Řehoře z Tours) respektuje Grausovy úvahy⁹⁴. Zakládání rodových klášterů a jejich hagiografie byly podle Prinze projevem snahy šlechty ztrátu charismatu nově kompenzovat. Novější literatura poukazuje na starší antické římské vlivy při formování království u germánských kmenů a na proces *akulturace*⁹⁵. Herwig Wolfram sice tvrdí, že Grausovo pojetí šlechty a království je překonané⁹⁶, ale dochází ke stejnému závěru o charakteru královské hodnosti za Merovejců⁹⁷.

ránního (tj. římského) světa završila teorie (doložená u tzv. Fredegara) o trójském původu Merovejců (to odpovídá i výkladům Grause); H.-W. Goetz, *Gens, kings and kingdoms: the Franks*, in: *Regna and gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, edd. H.-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl, Leiden – Boston 2003, s. 307–344.

⁹⁴ F. Prinz, *Heiligkeit und Adelherrschaft im Spiegel merowingischer Hagiographie*, *Historische Zeitschrift* 204 (1967), s. 529–544, zde s. 533.

⁹⁵ J. Jörg, *Anmerkungen zum Staat des frühen Mittelalters: Die Kontraverse zwischen Johannes Fried und Hans-Werner Goetz*, in: *Akkulturation (Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 41)*, Berlin–New York 2004, s. 504–509; sakrální konotace (nikoli již *Königshail*) při spojování „pohanských“ a křesťanských titulů (příkladem Konstantin Veliký) obhájuje F.-R. Erkens, *Sakralkönigtum und sakrales Königtum*, in: *Regna and gentes*, s. 1–8.

⁹⁶ H. Wolfram, *Frühes Königtum*, in: *Das frühmittelalterliche Königtum (Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 49)*, Berlin–New York 2005, s. 42–64, zde s. 44.

⁹⁷ Wolfram se vyrovnává s Grausem pozitivněji v problematice konkrétních počátků států a národů (téma *gens*) ve středovýchodní Evropě; tuto tematiku z pozdějšího Grausova období zde již nemohu sledovat (je to vlastně další velké téma, které přešlo v rámci německé historiografie až do diskusí o „aktu v Hnězdně“ v roce 1000); F. Graus, *Die Nationalbildung der Westslawen im Mittelalter*, Sigmaringen 1980 (*Nationes* 3); H. Wolfram,

Určitý přesun „formačních“ změn na církev rezonuje i v názorech české historiografie na Kosmovu kroniku, kterou v těchto letech analyzoval velmi zajímavým způsobem Grausův aspirant Dušan Třeštík⁹⁸. Jednostranně však působí jeho výchozí názor, že přemyslovská genealogická pověst (a další „nejstarší pověsti české“) je vlastně jen „výmyslem“ Kosmy a literátskou reakcí na podněty antické literatury. Při hodnocení role Přemyslovců přinesl zásadní změnu Třeštíkův přítel Jacek Banaszkiwicz, když porovnal charismatické pověsti z prostředí Ruska, Polska a Čech, které byly rozvíjeny dosti nezávislým způsobem v jednotlivých zemích od raného středověku⁹⁹. Nešlo tedy o „lidové“ tradice, nýbrž o „zbytkové“ staré struktury¹⁰⁰, které byly tradovány v prostředí elit (a podobně je tomu v případě zpráv ze starověku).

Když se František Graus ocitl již za nových generačních podmínek v kapitalistické emigraci¹⁰¹, byl *pro levičáky příliš napravo, a pro pravici zase nalevo*. Tzv. „*Nová levice*“ tady *blbne více, než jsme kdysi blbli my*¹⁰², sděloval se zábleskem sebekritiky svému nejlepšímu příteli Josefu Mackovi. Oba tito bývalí šéfové marxistické historiografie se dokonce v roce 1971 pokládali za mučedníky¹⁰³. *Nepochybuji dnes už o tom, že je lepší se snažit žít čestně, než nějak se pokusit vyniknout – a zase jsme u modifikovaných Bratří, kteří to už věděli staletí před námi*¹⁰⁴, napsal Graus ve chvílích nejistoty, kdy ho podržela jen obec západoněmeckých historiků.

Ta se však ocitala rovněž na pohyblivé půdě. Jak přiznává v této době Karl Bosl, *mnozí mladí Evropané popírají hodnotu tradic či dějin, a jejich postoj k ideologiím či chybám minulosti se vyznačuje kritikou, „ja Aversion“*¹⁰⁵. Graus

Politická mapa střední Evropy v první polovině 11. století, in: *Svatý Prokop. Čechy a střední Evropa*, ed. P. Sommer, Praha 2006, s. 15–25.

⁹⁸ D. Třeštík, *Kosmova kronika*, Praha 1968.

⁹⁹ J. Banaszkiwicz, *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław 2002.

¹⁰⁰ Tyto souvislosti již nastínil levicový a surrealisticky orientovaný intelektuál Z. Kalandra, *České pohanství*, Praha 1947, který byl v roce 1950 popraven jako typická oběť stalinismu. Marxističtí historici (včetně Třeštíka) Kalandru upřímně názorově odmítali, do literatury ho uvedl opět Banaszkiwicz.

¹⁰¹ Graus do emigrace „nepřchal“, vyučoval na univerzitách již od roku 1967 (Kostnice) a nechal si přivést z Lobkovického paláce (jak sdělují pamětníci) jen svou knihovnu.

¹⁰² *Korespondence Graus, Fond Macek, Archiv AV ČR, dopis z 1. února 1972.*

¹⁰³ „... o mučednících je lépe číst, než jejich situaci znovu prožívat“; *Korespondence Graus, Fond Macek, Archiv AV ČR, dopis z 25. listopadu 1971.*

¹⁰⁴ *Korespondence Graus, Fond Macek, Archiv AV ČR, dopis z 25. listopadu 1971.*

¹⁰⁵ K. Bosl, *Slaven und Germanen in der moderen Ideologie und Legende. Die Germanische und die Slavische Legende*, in: *Mensch und Gesellschaft*, s. 253–268, zde s. 253.

byl za těchto okolností oživením „profesorského spektra“ západoněmecké historiografie (získal nakonec prestižní stolicí ve švýcarské Basileji). Komunismus mu nikdo nepředhazuje, spíše jsou vítány jeho skeptické názory také na slovanské tradice¹⁰⁶.

* * *

V období tzv. normalizace (1969–1989) byl Graus jako emigrant zařazen politicky a právně mezi zrádce a zločince (jako kdysi např. Bořivoj Čelovský). Jeho pojetí mohlo být proto dokonce oprávněně (zlomyslně) označováno za původně dogmatické (než se stal zase „renegátem“) a přestal být citován. To však zhodnocovalo jeho pověst, pro mladé byl tajemnou zakázanou osobou. Osobnost Grausova politického formátu ale chyběla, historiografie se ocitla v nové izolaci a stagnaci; za Grausova kádrového nástupce byl vyvolen Josef Žemlička. Profilujícími autory zůstali Rostislav Nový a Dušan Třeštík, kteří pracovali s Grausovým odkazem (a hlásili se k marxismu).

Dobově nejúspěšnější byla tehdy knížka Nového o české společnosti v 11. a 12. století. V této odborně kvalitní práci však R. Nový neprovedl důslednou revizi definice družiny, šlechty a „přemyslovského“ státu, ale snažil se jen sblížit rozporné Grausovy názory¹⁰⁷; družina je proto ve své podstatě „aristofóbní“, ale zároveň se stává šlechtou. „Amorfnní“ družina se proměňuje ve „feudální šlechtu“ v důsledku *státotvorné činnosti* a *formování lenních svazků*, konstruuje autor. O „hradské soustavě“ R. Nový soudí, že sice nemohla být budována proti feudalizaci družiny (jak mínil Graus), nýbrž že teprve sama tuto feudalizaci a teritorializaci vyvolávala¹⁰⁸.

Interpretačně paradoxně působí také hodnocení *Statut Konráda Oty*, doložených z období vlády Přemysla Otakara I. Ustanovení o vlastnictví majetků (zejména v privilegiu pro Znojensko a Bítovsko z roku 1222), *omnes hereditates, quas viri nobiles tam maiores quam minores tempore ducis Conradi sine querela iuste et pacifice huc usque possederunt, in bona tranquillitate pacis amodo possideant*¹⁰⁹, pokládá R. Nový za principiální potvrzení „dědičné držby

¹⁰⁶ V rámci vyvažování ústupu od germánských tradic; např. K. Bosl, *Slaven und Germanem*, s. 266.

¹⁰⁷ R. Nový, *Přemyslovský stát 11. a 12. století*, Praha 1972. Při citacích na Grausovy práce odkazoval podle jejich pořadových čísel v *Bibliografii čs. historiografie*.

¹⁰⁸ R. Nový, *Přemyslovský stát*, s. 39–40.

¹⁰⁹ CDB II., č. 234, s. 223.

výsluhových statků, tj. zeměpanské půdy¹¹⁰. Ve skutečnosti se ve *Statutech* jednalo o zvyklostech zemského práva, v němž působila i struktura veřejných úředníků, často (v případě komorníků) parazitním způsobem; konkrétní ustanovení se pak týkalo závazku ochrany právního řádu a místních zvyklostí (jak to ostatně uvádí arenga listiny) v situaci, kdy přímá vláda v těchto provinciích přešla (po smrti markraběte Vladislava Jindřicha v létě 1222) na českého krále (taková byla praxe i v pozdním středověku; změna panovníka často vyvolávala obavy a mocenské tlaky na vlastnické změny, podobně tomu bylo v roce 1189 v Čechách¹¹¹, ne-li i dříve).

Opačný postoj než Nový zvolil Dušan Třeštík, který přišel s teorií, že celá země byla v případě Čech (a Moravy) zbavena svobody a obyvatelé svého vlastnictví. Vrátil se tedy ke Grausovu paradoxu (*aristokracie kontra stát*), který ale dotáhl do ještě abstraktnějších a absurdnějších poloh. Všem lidem prý vzal panovník jejich „*odal*” (svobodné vlastnictví, podle inspirace norské marxistické literatury), takže se české země změnily na pouhou *velkou knížecí vesnici*, kde členové družiny vykonávali v podstatě četnické funkce. Teprve růst produktivity v zemědělství (takový navenek „realistický” argument vždy působí) prý umožnil, že došlo k rozdělování hradské soustavy na pozemkové výsluhy, označované jako *beneficia*. Držitelé těchto úřednických *kvazilén* se jich pak zmocňují na úkor „ústřední” státní moci (a odtud už vede „prošlapaná” cesta ke *Statutům Konráda Oty*, která údajně defraudace legalizují).

Jak bývalo zvykem, Třeštík se vůbec nevyrovnává s předchozími Vaněčkovými nebo Slavíkovými názory. Svůj zásadní článek z roku 1979 vydal dokonce bez poznámkového aparátu¹¹². Chtěl bych však pro celkový dojem doplnit, že R. Nový a D. Třeštík v tomto období ještě napsali při sledování vlastních vědeckých záměrů další, dodnes špičkové historické studie¹¹³.

¹¹⁰ R. Nový, *Přemyslovský stát*, s. 111.

¹¹¹ Zde doložena zmínka v knížecí listině o kolokviu v Sadské: *abbates, clerici, monachi, milites tam de Moravia, quam de Boemia, qui convenerant in Sazka ad audienda statuta ducis Ottonis*; CDB I., č. 323, s. 296–297; nelze říci s určitostí, zda statuta z roku 1189 byla totožná s těmi z roku 1222.

¹¹² D. Třeštík, *Proměny české společnosti ve 13. století*, Folia Historica Bohemica 1 (1979), s. 131–154.

¹¹³ Výběrově R. Nový, *Organizace a vývoj mincovnictví ve 13. století do měnové reformy Václava II.*, Sborník archivních prací 24 (1974), s. 366–425; Týž, *K počátkům feudální monarchie I. (Sigillum commune regni)*, Časopis Národního muzea řada historická 145 (1976), s. 144–164; Týž, *K počátkům feudální monarchie v Čechách (K počátkům českého znaku)*, Časopis Národního muzea řada historická 147 (1978), s. 147–171; Týž, *Dvojí redakce*

Český marxistický koncept raně středověkého státu byl částečně přenášen na další státy středovýchodní Evropy, Polsko a Uhry, v návaznosti na některé německé autority (odtud byl převzat nápad, že systém států středovýchodní Evropy je odvozen od systému franské říše v 9. století)¹¹⁴. S Třeštíkem a Krzemienskou spolupracoval především právní historik Stanisław Russocki¹¹⁵. Ačkoli byl Russocki členem strany, přece jen jako *skutečný hrabě* nesdílel aristofóbní tón českých prací¹¹⁶. Ostatně, polská literatura po válce nevnímala problém družin a šlechty antagonisticky. Jen zdánlivě tak Russocki přitaká příteli Třeštíkovu, jeho pojetí je bližší Vaněčkovi. I když analogie mezi státy středovýchodní Evropy jistě existují (ale ne ve smyslu „jiné“ či „třetí“ Evropy!), české příspěvky na toto téma jsou v Polsku chápány spíše jako tématická vymezování (než jako závažné argumenty).

Koncepci „státní družiny“ chápali čeští historici, archeologové nebo historici umění jako relevantní rámec badatelského výzkumu, i jako přirozené slovanské raně středověké specifikum. Družina se stala jistým fetišem, kolem kterého se radilo spíše obcházet po špičkách. Vyhledávání společenské funkce šlechty bylo pokládáno za nežádoucí, maximálně se začala otevírat možnost psát o šlechtických genealogiích a majetcích („abychom si ty feudály moc nepletli“). Úplně jinak, komplexněji a podle sociologických kritérií probíhal výzkum šlechty v Polsku (za účasti desítek autorů, pod autoritou Janusze Bieniaka).

Otázkou pojetí středověkého státu a společenských elit v české historiografii jsem se kriticky zabýval v příspěvku pro VII. sjezd českých historiků v roce 1993¹¹⁷. Výzva ke koncepční proměně šla však jaksí mimo zamýšlený program při plánované rekonstrukci historických institucí. Oficiální historiografie se spokojila s vnější inovací starých ideových pozic. Nastal stav,

Kosmovy Kroniky Čechů, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 2 (1981), s. 93–123; D. Třeštík, „*Trh Moravanů*“ – ústřední trh Staré Moravy, ČsČH 21 (1973), s. 869–894; Týž, *Kristián a václavské legendy*, Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica 2 (1981), s. 45–91; Týž, *Mír a dobrý rok. Státní ideologie raného přemyslovského státu mezi křesťanstvím a „pohanstvím“*, Folia Historica Bohemica 12 (1988), s. 23–45. Méně přesvědčivé byly Třeštíkovy práce o počátcích Prahy a českého státu.

¹¹⁴ B. Krzemienska, D. Třeštík, *Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10. - 11. století)*, Hospodářské dějiny 1 (1978), s. 149–225.

¹¹⁵ S. Russocki, *Vznik vládního systému a způsob panování v patriarchálních monarchiích střední Evropy*, ČsČH 28 (1980), s. 399–413.

¹¹⁶ S. Russocki, *Protoparlamentaryzm Czech do początku XV wieku*, Warszawa 1973.

¹¹⁷ V. Vaníček, *Strukturální proměna české státnosti ve starším středověku*, in: VII. sjezd českých historiků, Praha 24.–26. září 1993, Praha 1994, s. 127–151.

kdy kritické, diskusní nebo koncepční problémy zůstaly opuštěny (vytvářel se pohodlný dojem, že ani o ně v „kapitalismu“ nikdo nestojí), zatímco historiografie se v pomyslném časoprostoru středověkých českých dějin začala empiricky rozpínat. Přitom jistě nelze pominout vznik řady důležitých statí, které nyní dostaly lepší šance. Postupně však stále více studií mladších autorů přes formální citace „závazných autorit“ směřuje kreativně za tradiční horizonty, a to nejen díky kontaktům s vědou v zahraničí.

* * *

Závěrem tohoto poněkud obsáhlejšího referátu lze konstatovat, že koncept raně feudálního a „družinového“ státu, prosazovaný jako hlavní osa pro výklad raných českých dějin v konceptech po roce 1948, nebyl výsledkem korektní diskuse (která by navazovala na dílo Václava Vaněčka a další autory), nýbrž nepřiměřeně silné ideologické manipulace. V tomto případě nešlo o marxistické klasiky, studované přece i na Západě (mnohdy také jednostranně), nýbrž o podíl tehdejší oficiální historiografie na systému arogance moci vůči veřejnosti. Cílem deformací bylo dát „českým dějinám“ od počátku *nový interpretační smysl*, ale také formovat novým způsobem samotnou *polis* historiků.

Bylo by iluzí domnívat se dnes, že badatelské ztráty v minulosti lze nahradit. Jako každý reálný proces nám však i osud tohoto modelu a jeho autorů v průběhu dalších desetiletí až do současnosti přináší paradoxní poučení.

Příběh Grausovy vědecké kariéry svědčí jednak o dramatickém interpretačním potenciálu raně středověkých dějin (i když Graus se zabýval také pozdním středověkem), ale především o době, kdy byla rozbita (ve 20. století) evropská kulturní jednota. Specifičnost Grausova osobního postoje byla dána situací „roztržení“ evropské badatelské a občanské tradice. České evropsky zacílené bádání by mělo přesto s Grausem nadále počítat jako s náročným interpretačním korektivem (nikoli jako se strašákem, nebo kultovní figurou).

Zdá se mi, že na „Západě“ již Graus nepřišel s novými myšlenkami, i když v jeho knihách jistě najdeme řadu postřehů (jeho ideová témata byla založena v Čechách). Podstatná pro změnu názorů v Německu byla ovšem generační výměna, levicová kritika veřejnosti a korektní bádání¹¹⁸; v těchto

¹¹⁸ K novým reflexím např. G. Althoff, *Die Mittelalterbild der Deutschen vor und nach 1945*, in: *Reich, Regionen und Europa in Mittelalter und Neuzeit*, Berlin 2000, s. 731–749.

souvislostech je třeba hodnotit Grausův vklad nepochybně pozitivně, možná i jako jistý „reparát“ za účinkování v Praze.

V případech českého bádání sehrával vnitřně rozporný model „družinového státu“ (*aristofóbní i nekosmovské pojetí*) roli vnějšího schematického rámce pro specializovanou práci, zejména v nejživějším výzkumném oboru, archeologii středověku. Někteří badatelé se přitom spíše snažili historická schémata jen ilustrovat, a proti tomu se obtížně argumentovalo, ale zároveň z tohoto prostředí vycházely kreativní postřehy¹¹⁹, které byly historikům nabízeny (a některé byly přebírány). Z hlediska „středního názorového proudu“ historiografie se však posiloval dojem nenáročné a badatelsky demotivující jednoty.

Pragmatické poučení, že určující pro úspěch ve vědě nemusí být argumenty, nýbrž kontrola historických institucí (univerzity, akademie, časopisy, dnes ještě grantové agentury), nejlépe ve spojení se státní mocí, nutně vede nejen k pletichaření (to sice do jisté míry platilo pro názorové či vlivové skupiny i dříve, záleží však na jejich diverzifikaci), ale také se z dlouhodobého hlediska snížilo očekávání veřejnosti, že historiografie něco kritického přinese (přesto zájem o minulost zůstává). Tím nemá být řečeno, že by odborná produkce mnohých historiků v České republice byla nezajímavá a nenacházela si své zájemce (doma i v zahraničí).

Reinterpretace dějin rané české státnosti by se měla orientovat na dobové sociální a duchovní kontexty, byť zároveň při vyhodnocování specifík a tradic regionálních podmínek a etnických skupin. Témata družinového státu a pojetí feudalismu je třeba nově posoudit. Na instituce a termíny raného středověku je třeba nahlížet jako na stále otevřený informační soubor, ale s kritickým interpretačním obohacením ve vztahu k předchozím názorům či diskusím.

¹¹⁹ Zejména Miroslav Richter, Zdeněk Smetánka, Zdeněk Dragoun, Petr Sommer, Petr Charvát, Jan Klápště.